

УДК: 94(477,7)

СМИРНОВ О.І.,

Миколаївський державний університет ім. В.О. Сухомлинського.

Смирнов Александр Игоревич (1981 р. н.). Археолог, викладач кафедри всесвітньої історії та археології інституту історії та права МДУ ім. В.О. Сухомлинського. У 2003 р. з відзнакою закінчив історичний факультет Миколаївського державного університету, з 2005 року – аспірант МДУ ім. В.О. Сухомлинського. Тема наукових досліджень – *стародавня історія Північно-Західного Причорномор'я та взаємозв'язки варварського світу та античної Ольвії.*

ПІДНЕСЕННЯ ТА КРАХ УЛУСА НОГАЯ (II ПОЛОВИНА XIII СТ.)

Дана робота присвячена улусу темника Ногая на території Південної України у другій половині XIII ст. Розглядається підвищення та занепад цього державного утворення спираючись на археологічні (поховання, нумізматику) матеріали знайдені в регіоні.

This work describes ulus Temenos Nogay on the territory of Southern Ukraine in the second half of XIII century. Prosperity and decline of this public formation was examined based on archeological (i, e, interment and numismatics) material found in the region.

Якщо до 60-х років XIII століття ми не знаходили достовірно датованих археологічних пам'яток, пов'язаних із кочовиками у межах річки Дністра і Дунаю чи змушені виділяти їх із загальних історичних міркувань, то їх поява тут може впевнено пов'язуватися з останньою третинною XIII ст., або з першою половиною XIV ст.

Те, що поховання не вміщують багаточисельного інвентарю, або ж в них мало вузько датованих матеріалів, не дає, іноді, можливості провести чітку межу між пам'ятками різних періодів. І тому, у нашій джерелознавчій ситуації, достатньо ефективним може бути аналіз нумізматичних даних. Здається очевидним, що для вивчення історії кочовиків у районі, в якому випадкові знахідки монет у степах, зокрема, в похованнях, не пов'язані з поселеннями і містами, досить важливі. Значення топографії одиничних монетних знахідок на заході Золотої Орди поки що, видно, недооцінюються дослідниками [1]. Не менш важливі і знахідки скарбів, тезаврація яких звичайно пов'язана з певними кризовими подіями в Орді. Ми звертаємо на це увагу не випадково – раніше Г.О. Федоров-Давидов припустив, що знахідки джучидських монет на заході причорноморських степів можуть вказувати на більш інтенсивний розвиток товарно-грошових відносин у степовиків Придністров'я у другій половині XIII ст., ніж десь у південно-європейських степах (рис. 1) [2].

Звертаючись вслід за цим автором й іншими нашими попередниками до нумізматичних знахідок, можна легко знайти у Північно-Західному Причорномор'ї нерівномірність їх топографічного розміщення. До цього ж хронологічного розподілу знахідок відмітимо, що на захід від Дністра воно інше, ніж на схід. Так в

землях, що прилягають до Нижнього Дунаю, переважають монети XII ст. – порівняно з монетами XIV ст. їх набагато більше. У той самий час на схід від Дністра число джучидських монет, карбованих раніше початком XIV ст., не дуже велике. Навпаки, випадкові знахідки мідних джучидських монет XIII ст. у придунайській полосі Добруджі і Мунтенії особливо часті [3]. Також на захід від Дністра відомо три великих скарби, заритих на рубежі XIII-XIV ст. Подібні скарби східніше Дністра поки що не знайдено, виключаючи скарб на о. Березань, територіально віддаленого від Дністровсько-Дунайських земель [4]. Скарби на захід від Дністра – Акерманський, Оцеленський і Узунбаїрський – нараховують сотні монет кінця XIII ст. і в цьому відношенні з ними не може зрівнятися жоден із відомих скарбів джучидських монет більш пізнього часу. Картування монет хана Токти частіше всього сарайські чи їх імітації. Тезаврація скарбів із картуваннями не пізніше 1299-1300 рр., як нам здається, пов'язані з міжусобною війною кінця XIII ст. в Золотій Орді між ханом Токтою і темником Ногаєм.

На думку О. Ілієску і Т. Сіміона [5], знахідка Узунбаїрського скарбу свідчить про те, що на Нижньому Дунаї у кінці XIII ст. виник й існував деякий час якийсь центр кочовиків. Так це чи ні – судити поки що важко. Однак ясно, що політична влада золотоординців, безсумнівно, до цього часу розповсюдилась на правобережжя Дунаю і навіть на Балкани. Про це, зокрема свідчать монети болгарського царя Георгія I Тертера (1280-1292), карбованці після 1285 року. На них зображено місяць і зірку, а також фігуру людини.

Поява цих символів вказує на підкорення Болгарії Золотою Ордою [6].

Крім того, одна з монет Узунбаїрського скарбу начебто прямо вказує на його місцеве походження, а також пояснює політичну обстановку в Нижньому Подунав'ї наприкінці XIII ст. – на ній читається ім'я Ногаю. Монета місцевого, невідомого раніше, картування (відкарбована у місті Вічині, у гирлі Дунаю) і є одним із свідчень достатньо стійкого володарювання Ногаю на цій території, який загинув у 1300 році у битві під Кугальником (Куяльником) із загонами Токти.

Більшість пам'яток матеріальної культури (у тому числі датовані знахідками монет) на Нижньому Дунаї досить чітко пов'язується з часом діяльності Ногаю. Місце знаходження його ставки східні автори виділили як “Залізні ворота” і “Ісакча” [7]. Нам уявляється, що співставлення топоніма “Залізні ворота” з їхньою сучасною назвою і місцем знаходження в повіті Мехединця в Румунії, сумнівне – воно дуже віддалене від Ісакчі. Ставка Ногая могла розміщуватися на місці теперішнього селища Ісакча, на правому березі Дунаю, в Тульчинському повіті, напроти с. Орловка. Крім того, саме поняття “Залізні ворота” з давніх-давен пов'язується з переправою через Дунай [8]. Така переправа з часу персидського царя Дарія була відома у районі Ісакчі і у всі часи була для кочовиків джерелом до Південно-східної Європи. Тут же, на лівому березі Дунаю спостерігається і більш висока, порівняно з іншою територією Буджаку, концентрація кочових пам'яток.

Політична історія Ногая описана достатньо докладно [9]. Для нашої теми важливе те, що в результаті завоювань темника в 70-х рр. XIII ст. у Північно-Західному Причорномор'ї склався улус, який політично відділявся від Золотої Орди. Території, які підкорились Ногаю на захід від Дніпра розширились на південь по побережжю Чорного моря до гирла Дунаю. Це посилювало натиск татаро-монголів на сусідні держави і народи в цьому регіоні. Темник вміщувався у справи балканських держав, у болгарсько-візантійські відносини, тримав під загрозою вторгнення Угорщину, підштовхував князів Південно-Західної Русі на військові дії проти Польщі та Литви, намагався встановити самостійні дипломатичні відносини з другими країнами. Очевидно, у зв'язку з утворенням ногайського улусу в контактній зоні Північно-Західного Причорномор'я виникали демографічні зміни, які, за археологічними спостереженнями, пов'язані з відступом у цей час населення із межиріччя Пруту і Серету у передгір'я Карпат [10]. Можливо, це було східнослов'янське землеробське і вівчарське, а також волоське населення.

У зв'язку із сказаним, немає підстав встановлювати “доменіальні” кордони улусу Ногая на захід від Серету, а також на південь від гирла Дунаю. Зрозуміло, політичний вплив темника значно розповсюдився на південь і захід. Однак, археологічні і нумізмічні спостереження у сукупності з відомостями про розповсюдження ординських кочувань приблизно окреслюють якраз вказаний нами ареал. Натиск кочової стихії на заході в цілому не збільшився, а демографічне напруження по всій зоні південноруських степів виразилося лише в міжособних війнах рубежу XIII-XIV ст. в Золотій Орді.

Таким чином, після походів Бурундая на Південно-Західну Русь у 1258-1259 рр. дійсно починається активне вторгнення завойовників у Північно-Західне Причорномор'я. З царювання Ногаю цей край перетворюється на плацдарм для походів на Болгарію і Візантію. Однак, при цьому не виключено, що на Нижнє Подунав'є і на південь Пруто-Дністрів'я продовжувала претендувати і Болгарія. За повідомленням Гійома Рубрука в середині 1250-х рр. – ця земля належала Асеню [11]. Ясно, що це повідомлення належить до золотоординського періоду. Мабуть, претензію на Подунав'є пред'являла і Візантія – наприклад, Кілія в XIII-XIV ст. залишалась місцем вигнання високопоставлених візантійських осіб. Це не означає, що загальна кількість тут населення (кочового і землеробського) зменшується, – можливо, вона навіть дещо збільшується, при переселення сюди, наприклад, частини східних слов'ян може наявно свідчить знахідка енкалпіону київського виробництва [12]. Деякі групи кочовиків продовжують переміщуватися у Подунав'я із Поросся.

Отже, очевидно, що з середині 60-х рр. XIII ст. в регіоні володарюють степовики. Ногай, який тут оселився, проводить самодіяльну політику, яка, іноді іде розрізнено з інтересами центральної золотоординської адміністрації, опираючись на підвладне йому місцеве населення. Він відмінняє тут не лише баскачество, але і допомагає Болгарії і Візантії придушити повстання Івайла, стає фактично володарем улусу Джучі. В руських літописах Ногай часто іменується царем чи ханом [13]. В Північно-Західному Причорномор'ї утворився другий політичний центр Золотої Орди, його правитель вступає у самостійні відносини з Єгиптом, видає “ярлик” на велике князювання Дмитру Переяславському [14], саджає на престол хана Токту, захоплює Крим і дарує його своєму онукові [15]. Союзу з Ногаєм добивається багато європейських держав – Польща, Угорщина, Болгарія, Сербія ті інші. Сючі ворожнечу в руських землях, він дає тому ж Дмитру Переяславському в 1283 р. військо для походу на Новгород. Про ведучу роль кочовиків-завойовників можна слідкувати та судити, як вже говорилось, за випадковими знахідками джучидських монет в степах: вони в XIII ст. реєструють найбільший розвиток торгівлі у Нижньому Подністров'ї, який затухає в XIV ст. після краху авантюри Ногаю.

Будучи скутий необмеженим всевладдям темника, хан Тохта під приводом покарання заколотників-емірів, котрі знайшли прилисток у Ногая, вступає з ним у відкриту боротьбу. Воєнні дії тривають з мінімальним успіхом декілька років. Зрештою у 1300 р. Тохта, прихиливши на свій бік болгарського царя й підкупивши низку емірів із оточення Ногая, здобуває остаточну перемогу в битві біля Куяльницького лиману, Ногайський улус припиняє своє існування. Тохта відновлює єдність Золотої Орди. Спроби Джека, сина Ногая, повернути собі владу над улусом батька не призвело до успіху.

Протягом 40-х років темник Ногай відіграв головну роль в політичному житті Золотої Орди. З одного боку, він, будучи досвідченим воєм, значно збільшив її володіння, з іншого – своїми сепаратистськими діями завдав першого істотного удару по її могутності [16].

ЛІТЕРАТУРА

1. Нудельман А.А. Очерки истории монетного обращения в Днестровско-Прутском регионе. – Кишинев, 1985.
2. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – М., 1966. – С. 216-218.
3. Федоров Г.Б., Полевой Л.Л. Археология Румынии. – М., 1973. – С. 345-350.
4. Болтенко М.Ф. Исторические судьбы острова Березани // ЗОАО. – Т. 1 (34). – Одесса: 1960. – С.38-46.
5. Plescu O., Simion G. Le grand Tresor de monnaies et lingots de XIII et XIV siecles // Revue des etudes sud-est europeenne. – Vol. II. – 1964. – № 1-2. – P. 217-220.
6. Златарски В. История на българската държава през средните векове, в 2-х т. – София: БАН, 1972. – С. 298.
7. Параска П.Ф. Вказ. прац. – С. 63.
8. Брун Ф.К. Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России // ЗНУ. – Одесса, 1879-1880. – С. 198.
9. Веселовский Н.И. Хан из темников Золотой Орды Ногай и его время // ЗРАН. – 1922. – Т. 13. – Вып. 6. – С. 44-50.
10. Zaharia N., Petrescu-Dimbovita M., Zaharia Em. Aezariu din Moldova de la paleolitic pina in sec. XVIII. – Bucuresti: Editura Academiei RSR, 1970. – P. 141-142.
11. Путешествия в Восточные страны Платона Карпини и Рубрука. – М., 1957. – С. 89.
12. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М., 1948.
13. Насонов А.Н. Монголы и Русь. История татарской политики на Руси. – М.; Л., 1940. – С. 70.
14. Карышковский П.О. Восстание Ивайла // ВВ. – 1958. – Т. 13. – С. 107-135.
15. Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды // Уч. записки Мордовского гос. ун-та. – Саранск, 1960. – С. 54-56.
16. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – М., 1966. – С. 214-216.

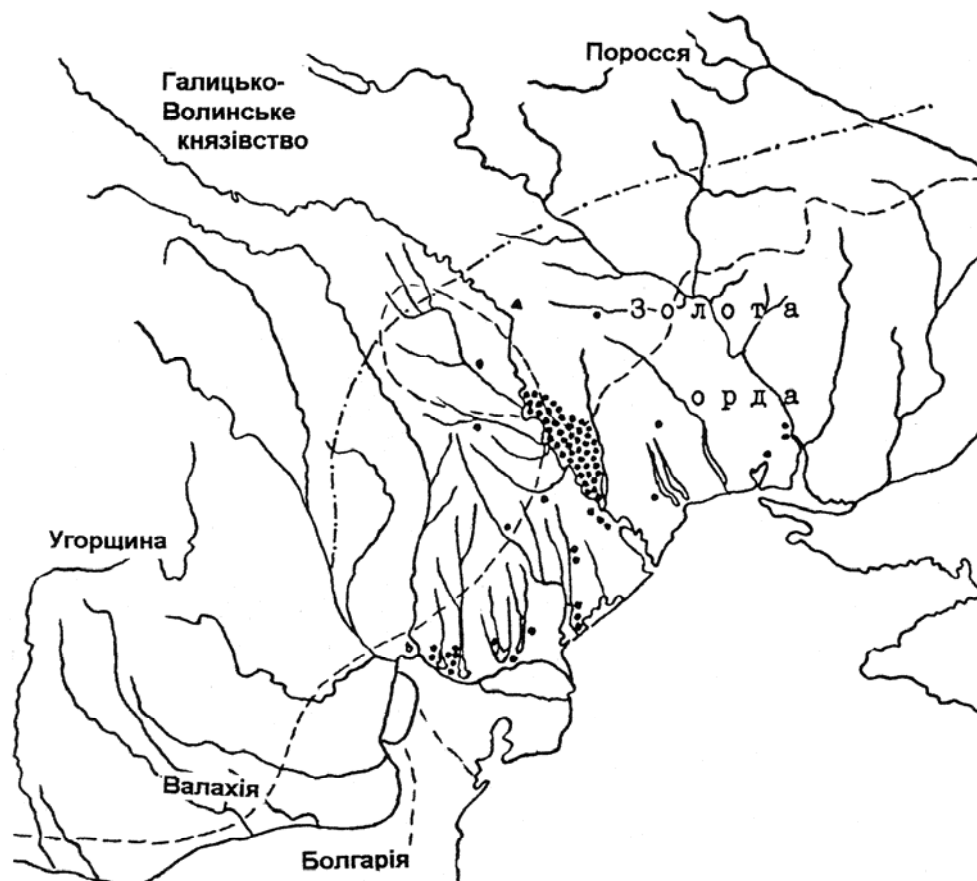

Рис. 1. Західні терени Золотої Орди в період утворення улусу Ногай